DOI: https://doi.org/10.54809/jkss.vi9.33

Copyright © Open access article with CC BY-NC-ND 4.0

دەربڕاوە کۆمەڵاتییەکان لە تەرازووی زانستی زماندا (گفتوگۆ کۆمەڵایەتییەکان بە نموونە)

د. جوانە ئەحمەد حسەین

زانکۆی سلێمانی/ کۆلێژی پەروەردەی بنەرەتی/ بەشی کوردی.

م. بێستون ئەبوبەکر عەلی

زانکۆی سلێمانی/ کۆلێژی پەروەردەی بنەرەتی/ بەشی کوردی.

پوختەی توێژینەوە

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (دەربڕاوە کۆمەڵاتییەکان لە تەرازووی زانستی زماندا- گفتوگۆ کۆمەڵایەتییەکان بە نموونە)؛ هەوڵێکە بۆ شیکردنەوە و خستنەڕووی ئەو دەربڕاوانەی کە هەڵگری بیر و تێگەیشتنی تاکی کوردین و لە ژیانی ڕۆژانەماندا بە شێوەیەکی بەرچاو بەکاریاندەهێنین.

ئاشکرایە، زمانی کوردی لە نێو وشەکانیدا بیری تاک و کۆمەڵی کوردی هەڵگرتووە؛ بە ڕێزمانەکەیشی ئەدەبی زمانەکەی بەرانبەر زمانەکانی جیهان خستۆتەڕوو، لە بەرئەوەیە دەتوانین بڵێین: ڕێزمان ئەدەبی زمانە، خودی ڕێزمانیش لە زمانی کۆمەڵەوە وەردەگیرێن و ڕێکدەخرێنەوە. واتە زمان ناسنامەیە، کە دۆخی دەروونی مرۆڤ بە بەرانبەرەکەی (گوێگر) لە ڕێگەی دەربڕاوەکانییەوە دەگەیەنێت. بیرکردنەوەکانیش پارچە پارچە لەنێو وشەکاندا دەخرێنەڕوو، بەڵام پێکەوەلکاندنی بیرەکان و خوێندنەوەی بیرەکانیش پێواژۆیەکی)پرۆسەیەکی (دیکەیە، کە لە چێوەی زانستی زماندا شیکردنەوەی بۆ دەکرێت و واتاکانی دەخرێنەڕوو.

سنووری توێژینەوەکە لە چوارچێوەی ئەو گفتوگۆیانەدایە، کە لە ژیانی ڕۆژانەماندا بە زاری کرمانجی خواروو بەکاریاندەهێنین و یەکێکیشە لە بابەتە گرنگەکانی بواری زانستی زمانی کۆمەڵایەتی، ئاشکرایشە زانستی زمانی کۆمەڵایەتیش بە لقێک لە لقەکانی زانستیی زمانی کارەکی دانراوە.

وشە کلیلییەکان: دەربڕاوە کۆمەڵایەتییەکان (باوە کۆمەڵایەتییەکان)، باوە ئابورییەکان، باوە سەربازییەکان، زمان، ئاخاوتن، تابووشکاندن.

Recieved: 23/6/2021
Accepted: 27/7/2021

E-ISSN: 2790525-X
P-ISSN: 27905268

پێشەکی:

١.٠ ناونیشانی توێژینەوەکە:

بریتییـە لـە (دەربڕاوەکۆمەڵایەتییـەکان لـە تـەرازووی زانسـتی زمانـدا؛ گفتوگـۆ کۆمەڵایەتییـەکان بـە نموونـە). ئـەم توێژینـەوە هەوڵێکـە بـۆ شـیکردنەوەی هەندێـک دەربـڕاوی زمانـی کـە لـە گفتوگـۆی ڕۆژانەمانـدا بەکاردێـن؛ لـە ڕوانگـەی زانسـتی زمانـی کۆمەڵایەتییـەوە.

٢.٠گرنگی توێژینەوەکە:

توێژینەوەکـە گرنگـی لـە ئـەوەدا دەبینرێتـەوە، کـە هەوڵیـداوە ئـەو دەربراوانـەی کـە لـە کۆمەڵـدا بـە کاردەهێنێـت، واتـای قوڵـتر بزانرێـت و لـە چەنـد ناوەندێکـی کۆمەڵایەتیـدا دەربـراوەکان شـیبکرێنەوە. هیواداریـن لـە داهاتـوودا دەرگا لەسـەر چەندیـن توێژیوێژینـەوەی تـر دەکاتـەوە.

٣.٠ڕێباز و کەرەستەی توێژینەوەکە:

لـە ئـەم توێژینەوەیـەدا ڕێبـازی (وەسـفی، بـەراوردکاری)ی بەکارهێـنراوە، لـە چوارچێـوەی ئـەو گفتوگـۆ کۆمەڵایەتییانـەی کـە لـە ژیانـی ڕۆژانەمانـدا بەکاردێـن و نموونەکانیـش بـە پێـی زاری توێژەرانـن، کـە زاری کـوردی ناوەڕاسـتە، وەرگیـراون. لـە هەندێـک بـاردا بـۆ زیاتـر ڕوونکردنـەوە و تێگەیشـتن لـە نموونـەکان پەنامـان بردووتـە بـەر بەراوردکردنـی ئـەو گفتوگۆیانـەی کـە تاکێکـی ڕۆژهـەڵات و ڕۆژئاوایـی بەکاریدەهێنـن.

٤.٠پرسیار و گرفتی توێژینەوەکە:

دەربـڕاوە کۆمەڵایەتییـەکان واتایـان چییـە؟ چـۆن لـە نێـو کۆمەڵـدا دەردەکـەون؟ ئایـا باوەکۆمەڵاتییـەکان (دەربڕاوەکۆمەڵایەتییـەکان) سـنوری وڵات دەبـڕن؟ جیـاوازی نێـوان باوەکۆمەڵایەتییـەکان و یاسـایی فەرمـی چییە؟جۆری باوەکۆمەڵاتییـەکان کامانـەن؟ واتـای دەربـڕراوە کۆمەڵایەتییـەکان لـە زمـان و ئاخاوتنـدا چـۆن فـراوان دەبن..تـاد. ئـەو گرفتانـەی کارمـان لەسـەر کـردووە، وشـەیەك لـە ناوەنـدی فەرمـی و نافەرمـی بەکارهاتـوون، لێـرەدا واتـای قوڵـی بەکارهێنانـی خراوەنەتـەروو، هەندێـك کاتیـش ناچاربویـن بـە هـۆی فراوانـی بابەتەکـەوە، بابەتـی (ئیتمۆلـۆژی) وشـەکان پەراوێـز بخەیـن، بـۆ ئـەوەی توێژنەوەکـە سـنوردار بکەیـن، جـار جـار دوو فۆرمـی یـەك زاراوە بەکارهاتـووە بـۆ زیاتـر تێگەیشـتن. ئەمانـە لـە بـەردەم ئـەم کارە زانسـتییەدا هەندێـک کات گرفتنبـوون، سـنوردارکردنی بابەتەکـە ئاسـان نەبـووە، چونکـە زۆر فراوانـە.

٥.٠ ناوەڕۆکی توێژینەوەکە:

ئـەم توێژینەوەیـە لـە پێشـەکی و ئەنجـام و دوو بـەش پێکهاتـووە، بەشـێوەیەک بەشـی یەکـەم؛ بـاس لـەم تەوەرانـە دەکات: تیـۆری زمـان و ئاخاوتـن، بنەمـای جیـاوازی تیـۆری لـە نێـوان زمـان و ئاخاوتنـدا، بەشـی دووەم؛ لـەم تەوەرانـە پێکهاتـووە: چەمـک و زاراوەی بـاوە کۆمەڵایەتییـەکان، بـاوە کۆمەڵایەتییـەکان و یاسـا فەرمییـەکان، پەیوەسـتبوونی بـاوە کۆمەڵایەتییـەکان بـە کۆمەڵـەوە، بـاوە کۆمەڵایەتییـەکان بـاوە ئایینییـەکان، بـاوە کۆمەڵایەتییـەکان بـاوە ئابوورییـەکان، بـاوە کۆمەڵایەتییـەکان بـاوە سـەربازییەکان، بـاوە کۆمەڵایەتییـەکان، بـاوە کۆمەڵایەتییـەکان چاکوچۆنـی، لـە کۆتاییشـدا لیسـتی سـەرچاوەکان و پوختـەی توێژینەوەکـە بـە زمانەکانـی عەرەبـی و ئینگلیـزی خراونەتـەڕوو.

١.١ تیۆری زمان و ئاخاوتن:

ئـەوەی لای شـارەزایانی زمـان دیـارە، کـە (فەردینانـد دیسۆسـێر) بەشـێوەیەکی تیـۆری (زمـان و ئاخاوتـن)ی لـە یەکتر جیاکردۆتـەوە، بـەڵام بەشـێوەی خـاڵ خستنەسـەر پیـت، بـە تـەواوی جیـای نەکردوونەتـەوە. کاتێـك باسـی زمـان دەکات دەڵێـت: ((زمـان دیاردەیەکـی کۆمەڵایەتـی نابەرجەسـتەیە، مـرۆڤ توانـای بەکارهێنانـی هەیـە، بـەڵام دەسـەڵاتی بەسـەریدا نییـە، واتـە ناتوانێـت گۆڕانـکاری تێـدا بـکات)) (نعـمان نوقـرە: ٢٠١٦: ٤١). لێـرەوە دەبینیـن بـە وردی باسـی زمانـی کـردووە، مەبەسـتی زمـان ئـەو زمانەیـە لـە دایك و کۆمەڵـەوە بـۆ تاکەکانـی کۆمـەڵ دەگوازرێتـەوە، کەسـەکان دەتوانـن بەکاریبهێننـەوە، بـەڵام ناتوانـن گۆڕانـکاری تێدابکـەن، مەبەسـتی لـەوەی ناتوانـن گۆڕانـکاری تێیدابکەیـن ئەوەیـە؛ کەسـەکان بـە دڵـی خۆیـان ناتوانـن وشـەی نـوێ و واتـای نـوێ و ڕسـتەی نـوێ لـە خۆیانـەوە بەکاربهێننـەوە، چونکـە کۆمـەڵ لـەو تاکانـە تێنـاگات و ڕێگـە پێـدراو نییـە.

سـەبارەت بـە ئاخاوتنیـش زۆر بـە وردی شـیکردنەوەی خسـتۆتەڕوو و دەڵێت:((ئاخاوتـن چالاکییەکـی هۆشـەکی تاکەکەسـییە، مـرۆڤ دەسـەڵاتی بەسـەریدا هەیـە، بـە پێـی کات و شـوێن دەگۆڕێـت، ئاخاوتنـی منـداڵ و گـەورە جیـاوازە، ئاخاوتنـی مامۆسـتایەك و پزیشـکێك جیـاوازە، هـەر وەك ئاخاوتنـی پزیشـکێکێك و مافناسـێك جیـاوازە، هەمـوو ئەمانـە ئاخاوتنـن، واتـە فۆڕمـی جیـاوازی بەکارهێنانـی زمانـە)) (دارا حەمیـد محەمـەد: ٢٠١٤ :٣٩). وەك دەبینیـن، مەبەسـتی لـە ئاخاوتـن ناوئاخنەکـەی (بیـر و ئـاوەز و وشـەکانی) زمانـی دایکـە، بـەڵام چۆنییەتـی دەربڕیـن و لێکدانــەوەکان و

شـێوەی بەکارهێنانـی زمـان و ڕێکخسـتنی وشـە و هەڵبژاردنـی وشـەکان لـە تاکێکەکـەوە بـۆ تاکێـك و لـە پیشـەیەکەوە بـۆ پیشـەیەکی دیکـە جیـاوازن و گـۆڕاون، ئاخاوتـن شـێوەی سـەردەمیانی زمانەکـە دەگرێتـەوە، چونکـە (گوتـن «Speech» لـە زمانـدا کۆمەڵێـک دەنگـی واتـا بەخشـە، بـە ڕێگـەی گوزارەکانـەوە دەردەبڕێـت و تایبەتـە بـە مـرۆڤ، واتـە ئاخاوتـن بوونـی دەرەکیانـەی واتایـە) (ئـارام قـادر: ٢٠١٠: ٣٦). لێـرەوە ئـەم دووانـە زمانییـە وەك تیۆرییـەك بـە کاردەهێنینـەوە بـۆ شـیکردنەوە و واتاپێـدان بـە دەربڕدراوەکانـی زمانـی کـوردی کـە لـە گفتوگـۆ کۆمەڵاتییەکانـدا دووبـارە بـە کاردەهێنرێنـەوە.

ئاشـکرایە((هیچ کات و سـەردەمێك نەبـووە، کـە کۆمەڵگایـەك تێیـدا هیـچ زمانێکـی قسـەکردنی بـۆ خزمەتکردنـی خـۆی نەبوبێـت و لـە خزمەتـی خۆیدا بـەکاری نەبردێـت)) (محەمـەدی مەحویـی: ٢٠٠١: ٢٢). بەڵام ((زمـان و ئاخاوتن، لای (فەردینانـد دیسۆسـێر) جیاکراونەتـەوە، جیاکردنەوەکەیشـی لێـرەدا هەوڵدەدرێـت فراوانبکرێـت و وەك تیۆرێـك لـەم توێژینـەوەدا بەکاربهێنرێتـەوە. هـاوکات ((یەکێـک لـە پرەنسـیپە بنچینەکانـی زانسـتی زمانـی نوێـاو ئەوەیـە، کـە زمانـی ئاخاوتـن بـۆ ئـەم قوتابخانەیـە بـەر لـە زمانـی نووسـین هاتۆتەکایـەوە و بەگوێـرەی هەڵسـەنگاندنەکەی زمانـی قسـەکردن لـە پێـش نووسـیندا بـووە. ئەمـەش ئـەوە ناگەیەنێـت زانسـتی زمانـی نوێـاو سـەیری «زمـان» و «زمانـی ئاخاوتـن» وەک یـەک دەکات و وەکیەکیـان دادەنێـت)) (هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو: ٢١٢٢). وەک دەبینیـن لـەم تیـۆرەدا (زمـان و ئاخاوتـن) بـە جیـا دانـراون.

زمـان ناوێکـە، بیـری هەمـوو ئاخێوەرانـی لەنێـو خۆیـدا هەڵگرتـووە، دەماودەمـی پێدەکرێـت، بـە دیوێکـی دیکـەدا، زمانـی تایبەتـی (وەک کـوردی) لەنێـو مێشـك و دڵـی هەمـوو قسـەکەرانیدا وەك سیسـتەمێك جێگیربـووە، ئاخاوتنیـش (ئاخاوتنـی کوردیـش) لقێکـە لەزمـان و تاکەکانـی میللەتەکـە هەرکەسـێکیان بـە شـێوازی خۆیـان بەکاریدەهێنـن و

پێوەندیی و پەیوەستبوونیان پێکەوە هەیە، لەبەر ئەوە زمان و ئاخاوتن خاوەنی واتان و پێکەوە بەرهەمهێنەری واتان. مەبەستمان ئەوەیە کە یەکەم جار لە زماندا وشەیەك دادەهێنرێت و دواتر لە ئاخاوتندا واتای ئەو وشەیە زیاترکراوە، بە ئەم شێوەیە دەتوانین بڵێن: هەردوکیان خاوەنی واتان بۆ شتەکانی دەوروبەرمان و بەرهەمهێنەری واتای نوێتریشن، بەم شێوەیەش لە زماندا واتای جۆراوجۆر کەوتۆتەوە، زانستی زمانیش هەرجارە و لە ڕێگەی تیۆرێکەوە لە جۆرێك لەو واتانە دەکۆڵێتەوە، لێرەدا لە واتای زمانی و واتای ئاخاوتنی زمانی کورد خراوەتەڕو.

(فەردیناند دیسۆسێر) کاتێك هەردوو زاراوەی زانستی زمانی ‹‹زمان›› و زانستی زمانی ‹‹ئاخاوتن›› باسدەکات، دەڵێت:(کاتێك زمانەوانی دەخەینە بواری توێژینەوەی هەمەکی ئاخاوتن، لێرەدا وا دیارە تیشکمان خستۆتە سەر هەموو زانستی زمان و هەموو توخمەکانی ئاخاوتنیش پێکدەهێنن) (فەردیناند دیسۆسێر:٦٠:٢٠١٤). لێرەوە شیکردنەوەی بۆ هەردوو زاراوەکە کردووە، هەردووکیانیشی زۆر بە گرنگییەوە باسکردووە، دواتر بە نموونەیەك ئەم بیروڕایەی زیاتر

خستۆنەتەڕوو و دەڵێت: (کاتێك گریمانەی ئەوە دەکەین، بەرهەمهێنانی دەنگەکان بۆ ئاخاوتن زۆر پێویستن، چونکە ئەو ئەندامانەی دەنگەکان دروستدەکەن، بە شتێکی دەرەکی زمان ئەژمار دەکرێن) (هەمان سەرچاوەی پێشوو:٦٠)، لێرەدا باسی دەرەوەی زمان و ناوەوەی زمانی کردووە، بەڵام خودی زمان خاوەنی ناوەوە و دەرەوەیە و هەردوولایشی زۆر گرنگن، بۆ ڕوونکردنەوەی ناوەوە و دەرەوەی زمان دەتوانیین بڵێین: زمان وەك کێبڵی کارەبایەك وایە کە کارەبا دەگوازێتەوە، یان زمان لە سەمفۆنیایەك ((هاو ئاهەنگی لە دەنگدایە))(https://www. etymonline.com/search?q=Symphony) دەچێت، وەك ئەوەی نوێنەرایەتی ئەو شتانە (کانزاکان ، پارچەکانی) بکات، کە سەمفۆنیاکە نوێنەرایەتی دەکات، (فەردیناند دیسۆسێر:٢٠١٤: ٦٠٦٤).

دووانەی زمان و ئاخاوتن دووانەیەکی گرنگن، ((لێکۆڵینەوە لە ئاخاوتنیش، بەشە سەرەکییەکەی زمان بەبابەتی خۆی دەزانێت کە بابەتی کۆمەڵایەتییە، جیایە لە بونیادی تاك لە ڕووی دەروونیەوە -کە ئاخاوتنە)) (فەردیناند دیسۆسێر: (٢٠١٤: ٦١)). کەواتە لێرەوە دەتوانین زۆر بە ئاسانی لە بیری ئەم زانایەی زانستی زمان تێبگەین، کە زمان و ئاخاوتن ناتوانرێت بە بە بێ یەکتری کاربکەن، ئەمەیش ئەوە دەگەیەنێت دوو شتی جیاوازن، بەڵام پێکەوە بە بەرهەمی زمان گەشە پێدەدەن و زمانی دیاریکراو دەخەنەڕوو، بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە (فەردیناند دیسۆسێر دەڵێت:(٢٠١٤: ٦٣٦٤):

ا. ١+ ١ + ١ + ١ +١... =١   واتە کوڕێکی کورد + کچ + پیاو + ژنی کورد = زمانی»مرۆڤی» کوردی

ب. /١ +/١/ +/١/// +/١////... =١ فەرهاد + شیرین + نیلا+ گوڵبەهار= ئاخاوتنی زمانی کوردییە، لێرەدا هەر داشێك(/) نوێنەرایەتی شێوەی ئاخاوتنی تاکێک کردووە و پێکەوەیش هەموویان شێوەکانی ئاخاوتنی زمان کوردی (منداڵ، کوڕ، کچ، ژن، پیاو، بەتەمەن تاد، پێکهێناوە، شێوەکانی ئاخاوتنیش بە پێی گۆڕانی توخم و بۆنە کۆمەڵاتییەکان گۆڕاون.

لێرەوە بە ئەو ئەنجامە گەیشتین، (فەردیناند دیسۆسێر) بڕوای بە جیاکردنەوەی ئەم دووبارەی زمان لە یەکتری هەبووە، لەم توێژینەوەیشدا هەوڵدراوە، ئەم دووانەیە لەچوارچێوەی دەربڕاوە کۆمەڵایەتییەکاندا شیکردنەوەکانی بخرێنەڕوو. فەردیناند دیسۆسێر دەڵێت: ((ئێمە بە جیاکردنەوەی زمان و وئاخاوتن» ئەو شتەی کۆمەڵایەتییە، لەو شتەی تاکەسییە، ئەو شتەی بنەڕەتییە، لەو شتەی لاوەکی و ڕێکەوتە جیابکرێتەوە)). (جاناتان

کالـر:٢٠١٦:٤٥)، لێـرەدا مەبەسـتی ئەوەیـە بڵێـت: زمـان کۆمەڵایەتییـە و لـە کۆمەڵـدا بەکارهاتـووە، ئاخاوتنیـش تاکەکەسـییە و لـە کەسـێکەوە بـۆ کەسـێکی تـر جیـاوازی هەیـە، هـاوکات زمانـی بـە بنەڕەتـر دانـاوە و ئاخاوتنـی بـە شـێوەیەك لـە شـێوەکان لـە دوای دروسـتبوونی زمانـەوە دەوری گێـراوە و دروسـتبووە. لێـرەوە دەتوانیـن بنەماکانـی تیۆرەکـەی (فەردینانـد دیسۆسـێر) لەسـەر (زمـان و ئاخاوتـن) بـە شـێوەی خـاڵ لـە خـوارەوە بخەینـەڕوو.

١.٢بنەمای جیاوازی تیۆریی لەنێوان زمان و ئاخاوتندا:

وەک لـە سـەرەوە خرایـەڕوو، زمـان و ئاخاوتـن وەك دوو ڕووی یـەك دراو دەرکەوتـوون، بـەڵام کاتێـك بـە شـیکردنەوە ئـەوە دەخەینـەڕوو، دیوێـك لـە دیوەکـەی تـری ڕۆڵـی لـە فراوانبوونـی واتـادا زیاتـرە، چونکـە (ئاخاوتـن هەڵبژاردنێکـی ئاگامەندانـە و سیسـتەمێکی تاکیـی و سـەربەخۆیە لـە نەریتـە بونیادنەرەکانـی زمـان، چونکـە زمـان گرێبەسـتێکی کۆمەڵایەتییـە، کـە لەنێویـدا زمـان سیسـتەمێکی زمانەوانـی هاوگونجـاون، بـەڵام گوتـن ئاکتێکـی (کردەیەکـی) ئازادانـەی تاکـی «ئاخێـوەرە» لەگـەڵ ئەوانـی دیکـە، کـە دەشـێت سیسـتەمێکی تایبـەت بـە هێـما و دەربـڕە هزرەکانـی بـە خـۆی دابنێـت، بـەم جـۆرە زمـان سیسـتەمێکی بـێ ئاکتـە و ئاخاوتنیـش سیسـتەمێکی ئاکتییـە). (سـەعید الغانمـی (١٩٨٩: ١٥). وەک خرایـەڕوو زمـان و ئاخاوتـن جیـاوازن، بۆئـەوەی بـە باشـی لـە جیـاوازی ئـەم دوو چەمکـەش تێبگەیـن، بـە خـاڵ دیاریدەکەیـن، ئـەم بنەمایـەش وەك تیۆرییەکـی بەهێـز وایـە، کـە دەتوانیـن دەربـڕاوی هەمـوو زمانێکـی بـە شـێوەیەکی زانسـتی پێـی بپشـکنین، لـە خـوارەوە بـە شـێوەی خشـتە دەیخەینـەڕوو:

خشتەی (١) جیاکردنەوەی زمان و ئاخاوتن

زمان	ئاخاوتن
زمان گشتییە و سەرەکییە و بنەمایە.	ئاخاوتن تاکە کەسییە.
زمان کۆمەڵایەتییە، بنەرەتییە.	پێوەندی بە کەسەوە هەیە و لاوەکییە.
زمان پێوەندیی نێوان هێماکان دەگرنەوە.	ئاخاوتـن پێوەنـدی بەکەسـەکە و بـاری دەروونییـەوە هەیـە.
فۆنۆلۆجـی تایبەتـە بـە زمـان، فۆنەتەیـک دەرەوەی زمانـە.	هەر کەسێک تایبتمەندی دەنگی تایبەت بەخۆی هەیە.
یەکە زمانییەکان لە سیستێمی زمانیدا خاوەن بەهان.	ئاخاوتنیش لەنێو سیستێمی زماندا کاردەکات.
کۆمەڵ دەسەڵاتی بەسەریدا هەیە.	گۆکردنـی تاکـە کەسـە و تـاک دەسـەڵاتی بەسـەریدا هەیـە.
زمانـی کـوردی، زمانێکـی تایبەتـە، میللەتـی کـورد قسـەی پێدەکـەن.	بـۆ نموونـە یـەک کـەس کـە لەنێـو میللەتـی کورددا دەژی/ ژیـاوە، یـان (چالاکـی تاکـە کەسـە).
فەرهەنگیین.	بەپێـی کات و شـوێن خسـتنەڕوو و فراوانکردنـی، واتـای فەرهەنگییـە.
لـە پەنـدی پێشـینان و دەربـڕاوە چەسـپاوەکاندا و ئیدیۆمیشـدا تۆمارکـراون.	شیکردنەوەی پەند و ئیدیۆمە، بە پێی ئەو سەردەمەی تێدا شیدەکرێتەوە.
خاوەنەکـەی نادیـارە و نازانرێـت کـێ یەکـەم کـەس نـاوی شـتەکانی نـاوە/ پێیـداوە.	خاوەنی هەموو ئاخێوەرێک بە ئاشکرا دیارە.
زمان زۆربەی کات ناوە و ناونانە.	ئاخاوتن بەکارهێنانی ناوە لە کاتی گفتوگۆکردندا.
زمان واتای کۆنی تێدایە و زۆربەی کات بێ کردەیە، (بێئاکتە).	ئاخاوتن واتای سەردەمیانەی تێدایە، کردەییە،(ئاکتییە).

وەك لـە خشـتەی ژمـارە (١) دا خرایـەڕوو تێڕوانینـی زانایـان لەسـەر زمـان و ئاخاوتـن جیـاوازە، لێـرەوە ئـەم جیـاوازی و بنەمایانـە وەك تیۆرێـك بەکاریدەهێنێـن، زمـان تێڕوانینـی گشـتی کۆمەڵگـە دەگرێتـەوە. زمـان وشـەی زۆرە ئەمەیـش وایکـردووە، ئەوانـەی ئاخێـوەری زمانەکـەن لـە هەمـوو و وشـەکان تێناگـەن، واتـە مـەرج نییـە شـیکردنەوەی ورد و قوڵیـان بـۆ هەمـوو وشـەکانی زمـان هەبێـت، بەڵکـو بـە شـێوەیەکی گشـتی ئـەوان سـود لـە زمـان دەبینـن و بـە کاریدەهێنـن. بەڵکـو زۆر کات ڕوونکردنـەوەی وشـەکان ئەرکـی ئەوانەیـە کـە لەنـاو زانسـتی زمانـدا زیاتـر کاردەکـەن، ئەگـەر چـی هەندێـک لـە ئاخێوەرانیـش دیـد و تێڕوانینـی خۆیـان بـۆ دەربڕینـەکان هەیـە، لێـرەوە بـە پێویسـت زانـراوە ڕوونکردنـەوە و جیـاوازی و بەراوردیـش لەنێـوان وشـەکاندا بکەیـن، هەوڵدەدەیـن بـە پێـی تیـۆری زانسـتی زمـان شـیکردنەوە و خسـتنەڕوو، بـۆ هەندێـك دەربـڕاوی زمانـی کـوردی بکەیـن، لێـرەوە ڕۆڵـی ئاخاوتنـی تـاك و تێگەیشـتنی تاکـی لەبەرچـاو گیـراوە، لـە ئـەم توێژینەوەیـەدا دەربـڕاوە زمانییـەکان لـە ڕوانگـەی ئاخێـوەری تاکـەوە بـە وردی لـە ڕستەکاندا دەپشـکنین و واتـای وردتـر و زانسـتی دەخەینـە پێـش چـاو، ئاخاوتـن لـە سیسـتێمی هێماکانـدا «زمـان و زبـان» شـیکردنەوەی زیاتـری بـۆ دەکەیـن، تاکەکـەس وەك چـۆن دەسـەڵاتی بەسـەر زمانـی خۆیـدا هەیـە، بـە هەمـان شـێوەیش تێگەیشـتنی تاکگەرایـی (کەسـی و کەسـایەتی) بەرانبـەر دەربڕاوەکانـی زمانـدا هەیـە، بەپێـی ئـەم تیۆرەیـش لـە ئاخاوتنـدا هەندێـك لـە دەربڕاوەکانـی زمـان شـیکردنەوەی واتاییـان بـۆ دەکرێـن.

١.٣توخمەکانی ئاخاوتن لە زماندا

توخەکانـی ئاخاوتـن زیاتـر مەبەسـتی لـە ئەوەیـە، ئاخاوتـن زۆربـەی کات بـە تەنیـا بـە یـەك کـەس ناکرێـت، بەڵکـو وەك زانـای زانسـتی زمـان (فێـرس) دەڵێـت: (لـە قسـەکردندا بەرانبەرێکمان هەیـە، کـە ئەبێـت بـە شـێوازێکی تایبەتـی لەگەڵیـدا بدوێیـن، واتـە دەبێـت لەگەڵیـدا بگونجێـن) (بەکـر عومـەر و شـێرکۆ حەمـە ئەمیـن: ٢٠٠٦: ٣٥). بـۆ شـیکردنەوەیەی توخمەکانـی ئاخاوتـن بـە ئـەم شـێوەیە دابەشـکراوە(بەکر عومـەر و شـێرکۆ حەمـە ئەمیـن: ٢٠٠٦: ٣٥):

١. توخمی مرۆیی، لێرەدا مەبەست ئاخێوەر و گوێگرە.

٢. بابەت، واتە بابەتێکی گفتوگۆی سەرەکی لە نێوان قسەکەر و گوێگردا دیاریکراوە و هەیە.

٣. ئامانج، ئامانج لە گفتوگۆکە ئەوەیە هەردوولا لە یەکتری بگەن و ڕەزامەندی بۆ یەکتری دروستبکەن.

وەك خرایـەڕوو، ئاخاوتنیـش توخـم و پرۆسـەیەکی گرنگـی کۆمەڵایەتییـە و پێویسـتی بـە توخـم و بابـەت و ئامانجێـك هەیـە، ئـەوکات ئاخاوتـن وەك پرۆسـەیەکی کۆمەڵایەتـی دەناسرێتـەوە. ئاخاوتـن گرێـدەر و کۆکـەرەوەی خەڵکییـە لـە دەوری یەکـتری و دەشـتوانرێت بـۆ پەرتـەوازوی بەکاربهێنرێتـەوە، بـەڵام لـە کاتـی دروسـتبوونی کۆمەڵـدا، ئاخاوتـن ئەرکـی یەکەمـی کۆکـەرەوەی خەڵکییـە لـە شـوێنکدا بـە هـۆی لێکترگەیشـتن و نزیکـی زمـان و نەتـەوە و ...تـاد. وشـەکانیش کـە لـە ئاخاوتنـدا بەکاردێـن، هـەر وشـەیەك دەبێتـە باوێکـی کۆمەڵایەتـی و مەبەسـت لـە باویـش ئەوەیـە، کـە زۆربـەی قسـەپێکەری ئـەو زمانـە ئـەو وشـەیان بیسـتووە و تێگەشـتنێکیان بـۆ واتـای ئـەو وشـەیە هەیـە، ئـەو کات ئـەم وشـەیە وەك دەربڕاوێکـی کۆمەڵایەتـی لـە زمانـدا ناودەبرێـت.

ئاخاوتـن بـە شـێوەکی گشـتی چەنـد جۆرێکـی هەیـە، ئاخاوتـن فەرمـی و ئاخاوتنـی نافەرمـی، ئاخاوتنـی نافەرمـی لـە بۆنـە پیشـەییی و کۆمەڵایەتییـەکان زیاتـر بەکاردێـت و ئاخاوتنـی فەرمییـش لـە ناوەنـد یەحکومـی و فەرمییەکانـدا بەکاردێـت (بەکـر عومـەر و شـێرکۆ حەمـە ئەمیـن: ٢٠٠٦: ٥٣)، لـە ئـەم توێژنـەوەدا هـەردوو جـۆرە ئاخاوتنەکـە، فەرمـی و نافەرمـی، بـە پێـی پێویسـتی نمونـە دەهێرێتـەوە و شـیدەکرێنەوە.

٢.١چەمک و زاراوەی باوە کۆمەڵایەتییەکان (دەربڕاوەکۆمەڵایەتییەکان):

زمـان هاوشـانی کۆمـەڵ دەڕوات و بەشـێوەیەکی دانەبـڕاو لـە یەکـتری کارلێکدەکـەن. چـۆن ژیـان لـە گۆڕاندایـە زمانیـش کـە کلیلـی گۆڕانـکاری و زانینەکانـە؛ گۆڕانـی بەسـەردادێت و شـتی نـوێ دێنێتەکایـەوە، بۆیـە زاراوەی بـاوە کۆمەڵایەتییەکانیـش لـەم چەنـد سـاڵەی دواییـەدا هاتۆتەکایـە و کۆمەڵێـک کۆزانیـاری لـە خۆگرتـووە، لـە ئـەم توێژینەوەیـەدا باوەکۆمەڵاتییـەکان و دەربڕاوەکۆمەڵایەتیـەکان وەك هاوواتـا بەکارهێـنراون.

وشـەی (بـاو) لەسـەرچاوە زانسـتییەکاندا بـە هاوبێـژ دانـراوە، هاوبێژیـش بریتییـە لـە ئـەوەی کـە ((وشـە هـەن بـە خوێندنـەوە و بـە نووسـین وەک یەکـن، بـەڵام واتایـان جیـاوازە.

وەک: بـاو: دەسـتوور، فیسـار شـت بـووە بـە بـاو. بـاو: بـاوک. بـاو: زیـادەی شـتێک بەسـەر شـتێکدا)) (شـەهاب شـێخ تەیـب تاهیـر: ٢٠١٢: ١٩٠). وەک دەبینیـن واتـای وشـەی بـاو فراوانـە، بـەڵام لێـرەوە وەک زاراوە لەتـەک کۆمەڵـدا بەکارهێـنراون، زاراوەی بـاوە کۆمەڵایەتییـەکان پێکهاتـوون.

چەمکـی بـاوە کۆمەڵاتییـەکان لـە ئـەم توێژیـەوەدا کەلتوریـش دەگرێتـەوە، چونکە(گواسـتنەوەی کەلتـور لـە نەوەیەکـەوە بـۆ نەوەیەکـی تـر لـە ڕێگـەی زمانەوەیـە، واتـە زمـان ئامرازێکـی ئامادەکـراوی نـەوەی نوێیـە بـۆ وەرگرتنی ڕەوشـتی کۆمەڵایەتـی و منـداڵ دەکاتـە بونەوەرێکـی پێگەیشـتوو «کامـڵ» و ئامادەکـراو بـۆ ئـەوەی بەشـداربێت لـە کۆمەڵـگادا و بچێتـە ناوییـەوە) (بەهـار زاهیـر محمـد: ٢٠٠٩: ١٣-١٤). واتە((زمـان ڕەنگـدەرەوەی کەلتـوری ئـەو خەڵکەیـە کـە قسـەی پێدەکـەن، نوێنـەری شوناسـی ئەوانـە و دونیـای ئـەوان ڕاڤـەدەکات)) (زوبێـر عەلـی عـارف (١٥:٢٠١٢) ئەویـش لـە گیدنیـز (٢٠٠٤: ٢٠٦) وەریگرتـووە)، یـان کەلتـور (چێوەیەکـە، کـە ئاییـن، هونـەر، یاسـا، ئـاکار، خونەریـت، کـە تاکێکـی کۆمـەڵ لـە کۆمەڵـەوە بەدەسـتیهێناوە، دەگرێتـەوە). (شـاخەوان جـەلال فـەرەج (٢١:٢٠١١). ئەمەیـش ئـەوە دەگەیەنێـت، هەمـوو بـاوە کۆمەڵاتییـەکان بریتیـن لـە ئـەو بابەتانـەی کـە کۆمـەڵ بڕیاریـان لەسـەر داون بە(شـیاو/ نەشـیاو)ەوە و ئاڕادەیەکـی بـاش سـنووری بەکارهێنانـی جێگیرکـردوون و تاکەکانیـش پاپەندییـان پێـوەوە هەیـە، پسـپۆرانی ئـەم بوارەیـش بـە شـێوەیەکی گشـتی چەنـد ئاسـتێکیان دیاریکـردووە: (شـاخەوان جـەلال فـەرەج:٢١:٢٠١١).

١. ئاسـتی بەرجەستەیی(بەردەسـت): وەك (هونـەری نووسـین، جلوبـەرگ پۆشـین، بیناسـازی، ئاوەدانکردنـەوە، شـێوەی ڕوخسـار و خۆڕازاندنـەوە، خـواردن و خواردنەوە...تـاد).

٢. ئاستی نابەرجەستەیی (بەرهەست) وەك (بەها کۆمەڵایەتییەکان، ئاکار، یاساکان...تاد) دەگرێتەوە.

پەیوەسـت بـە ئـەم توێژینەوەیـە، دەتوانیـن ئەمانەیـش بـۆ خاڵـی دووەم زیادبکەیـن، (هونـەری نووسـین و ئاخاوتـن، خوونەریـت و ڕەوشـت، بـاوی کۆمەڵایەتـی وەك (ناونـان، سـەردانیکردن، خۆبەختکردن..تـاد) و بـاوی ئاییـنـی وەك جـەژن، قوربانیکـردن، نوێژکـردن، ڕۆژووگرتـن.. تـاد، بگرنـەوە.

لێـرەوە دەتوانرێـت بگوترێـت: بـاوە کۆمەڵایەتییـەکان هەمـوو ئـەو زانیارییانەیـە، کـە تاکێـك لـە تـەك زمانـی دایکیدا وەریگرتـووە و بەپێـی تەمـەن فراوانتربـووە/ دەبێـت، هەڵسـوکەوتی ئـەم تاکەیـش بـۆ ئـەوەی لـە ئـەم کۆمەڵـەدا هەڵبـکات، پەیوەسـتە بـە ئـەو کۆمەڵـەوە، پەیوەسـتبوونی تـاك بـە کۆمەڵـەوە بـاوە کۆمەڵاتییەکانـی دروسـتکردووە.

هەرچەنـدە لـە هەندێـک لـە توێژینـەوە زانسـتییەکاندا زاراوەی ‹‹یاسـا›› لـە بـری ‹‹ بـاو›› بەکارهاتـووە؛ بۆیـە لـەم

توێژینەوەیەدا ئەوە بە پێویست دەزانین چەند سەرنجێک لەوبارەیەوە بخەینەڕوو. لە زمانی کوردیدا نامەیەکی ماستەری تایبەت و گرنگ لەسەر (زمان و یاساکۆمەڵایەتییەکان) ((بەهار زاهیر:٢٠٠٩) نووسراوە، لێرەدا تەنیا سەرنجمان لەسەر زاراوەی (یاسایە) نەك ناوەرۆکی زانستی ئەم نامەیەکە .

لە ناو ژیانی کۆمەڵایەتییدا هەرێمی کوردستان و دنیایش بە گشتی، چەند جۆرێک یاسامان هەیە، یاسایەک پەیوەست بە دادگاوە و یاسایەک»باوێک» پەیوەست بە کۆمەڵەوە، وەک دەگوترێت و دەنووسرێت ((یاسا: کۆمەڵە ڕێسایەکە، کە ڕەفتاری تاکەکان ڕێکدەخات لەکۆمەڵدا و دەوڵەت دەیسەپێنێت بەسەریدا دەبێت پابەندیبن)) (عبدالباقی البکری،زهیر بشیر:٢٠١٧:٩)، لێرەدا دەبینین یاساکان لەبەرئەوە دانراون، هەتاوەکو تاکەکانی کۆمەڵ پێوەیپابەندبن، بۆ ئەوەی توشی گیروگرفت نەبنەوە، لادان لەهەر یاسایاک لە ئەم یاسایانە، دەبێتە هۆی سزادانی کەسی سەرپێچیکەر، سزاکان جۆراوجۆرن و خۆیان دەبیننەوە لە سزای(مادی، جەستەی)، جۆری سزاکانیش ئەکەوێتەوە سەر ئەو تاوانەی کە کەسانی سەرپێچیکەر ئەنجامیانداون، هەر تاوانە و سزای (مادی، جەستەی) تایبەت بە خۆیان هەیە. بۆ زیاتر تێگەیشتن با لە نموونەیە وردبینەوە:

(١) کاتێك ئۆتۆمبێلێک لێدەخوڕین، ئەو شەقامەی کە لەسەری دەڕۆین نووسراوە(٦٠) بڕۆ، بەڵام ئێمە(٨٠) لێدەخوڕین، کە ئەمەش سەرپێچی یاسای هاتووچۆیە، بەڵام زۆرجار ڕاستەوخۆ لەو شوێنەدا سزا داراییەکە نادەن، بەڵکو دەبێت بچنە فەرمانگەی تایبەت بە(هاتووچۆ) سزا داراییەکە بدەن، هەشتا هەزار دینار وەك کاردانەوەی ئەو خێرایە لێوەردەگیرێت، واتە سنوور و شوێن و شوێنی وەرگرتنی سزا و بڕی سزاکەیش دیاریکراوە.

١. ا. سنور: شەقام.

ب. شوێن وەرگرتنی سزا: بەڕێوبەرایەتیی هاتووچۆ.

پ. بڕی سزا: ٨٠ هەزار.

ت. هۆکاری سزا: کەسەکە لە ڕادەی دیاریکراوی خێرایی دەرچووە، لە یاسای فەرمی لایداوە.

وەك دەبینین(١.ا -ت)دا خرایەڕوو، لە بواری یاسادا هەموو شتەکان ڕوونکراوەتەوە و مامەڵەی تاکەکەسی لە تەك کەسەکاندا کراوە، پەشیمانبوونەوە لە سنوور شکاندنەکە بەهای نییە، وەك دەڵێن: چاوی یاسا نابینایە، چونکە مامەڵەی یاسا لە تەك دەقە نووسراوە یاساکاندا مامەڵەی کردووە، دەقیش زۆرجار لە ڕابردوودا دانراوە، مەرج نییە هەموو بابەتێکی ڕابردوو، بۆ ئێستا بە تەواوی گونجاوبن و پراوپڕ ئامانجەکەی بەدیبهێنین، چونکە نازانێت کەسەکە بۆ چی خێرای لێخوڕیوە، ئایا نەخۆشی پێبوەوە، بۆنەیەکی خۆشیبووە، ئۆتۆمبێلەکە بەدەستی خۆیەوە بووە..تاد، ئەمانە باوە کۆمەڵایەتیەکانن، بەڵام لە یاسادا پشتگوێخراون، لێرەوە دەتوانرێت بگوترێت: بنەماکانیش بریتیە لە:(سنور، شوێن، بڕ، هۆ.. تاد)، ئەو بنەمایانەن کە چێوەی کردارەکەی دیاریکردوون و سزای بەپێی ئەو چوار بنەمایە دراون. واتای زمانی سنووردارە و دیاریکراوە و یاسا ڕێککەوتنی لەسەر کراوە، لەلایەن چینێکی دیاریکراوی فەرمییەوە. بۆیە لە ئەنجامی ئەم نموونەیەدا دەگەینە ئەوەی بڵێین ناتوانین وشەی (یاسا) بۆ پێوەندییەکانی نێو(کۆمەڵ) بەکاربهێنین، بۆیە ئێمە لەئەم توێژینەوەیەدا وشەی یاسامان زۆر پێ وردنییە، چونکە (یاسا) لەلایەن چینێکی دیاریکراوەوە قۆرخکراون، کەناوەندێکی فەرمییان هەیە و بەپێی ماددەکان دابەشکراون، لەئەم توێژینەوەیەدا لەبری (یاساکۆمەڵایەتییەکان)، وشەیەکی دیکەی وەک زاراوە بەکارهێنراوە، کەفراوانترە و وردترە لە یاسا و بۆ یەکەم جارە بەکارهاتووە، ئەو زاراوەیەیش بریتییە لە (باوە کۆمەڵایەتییەکان)،

ئەکرێت سنوورەکەی زۆر فراوانتربکرێن.

باوە کۆمەڵایەتییەکانیش، کە لای زۆرێک لە توێژەرانی زمانەوە بە (یاسا کۆمەڵایەتییەکان) ناونراوە و بەڵام گونجاوترە/ باشترە بڵێین: باوە کۆمەڵایەتییەکان. لێرەوە باوە کۆمەڵایەتییەکان: بریتییە لە کۆمەڵێک دەربڕاوی زمانی، کە خەڵکی لەسەری رێککەوتوون و پێوەی پابەندن، بۆ ئەوەی ژیانی کۆمەڵایەتییان پێ رێکبخەن.

ئەم باوەکۆمەڵایەتییانە لەلایەن کەسێکی دیاریکراوەوە فێرنەکراوین، بەڵکو لە کۆمەڵدا و لەناوەندەکانی:(خێزان، بۆنە کۆمەڵایەتییەکان، هاوپیشە، ماڵ، بازاڕ،...تاد) بەکاردەهێنرێنەوە، گومان لەوەیشدا نییە ئەم ناوەندانە خەڵکی تێیدا بەشدارن و ئەو باوە کۆمەڵایەتیانە لە ئەو رێگەیەوە بۆ تاکەکانی نێو کۆمەڵ گوازراونەتەوە.

زۆربەی تاکەکانی کۆمەڵ پابەندن بە ئەم باوە کۆمەڵایەتییانەوە، چونکە پەیڕەوکردنی ئەم باوانە دەبێتە هۆی گونجاندنی کۆمەڵایەتیی، بەڵام کاتێک لە ئەم باوانە لادەدەن، توشی سزای یاسایی نابینەوە، بەڵکو توشی سزای کۆمەڵایەتیی و دەروونی دەبینەوە، وەک:(بەرانبەرەکان رێز ناگرن، کەسەکە ڕووی خۆش نابێت، گەرم و گوڕ نابێت، هەڵسوکەوتی باش نابێت...تاد). هەر لەم ڕوانگەیەوە توێژەرێکی زانستی زمان دەڵێت ((ئەگەر کەسێک لە کاتی قسەکردندا یاسا کۆمەڵایەتیی و زمانییەکانی جێبەجێنەکرد، قسەکانی وەکو کەسێکی ئاسایی مامەڵەی لەگەڵدا ناکرێت و توشی سزای کۆمەڵ دەبێتەوە، سزاکانیش بەپێی جێبەجێنەکردنی یاساکان پلەیان هەیە)).(بەهار زاهیر:٢٠٠٩:٧٧). واتە سزای باوە کۆمەڵایەتییەکان زۆربەی کات بۆ کردارە ئاساییەکانیش سزای کۆمەڵایەتیی دەدرێن.

بۆیە لێرەوە بە ئەو ئەنجامە دەگەین؛ کە باوەکۆمەڵاتییەکان فراوانترن لە یاسای فەرمی و زاراوەی باوەکۆمەڵاتییەکان لە یاساکۆمەڵاتییەکان گونجاوترن، مەودای بەکارهێنانی باوە کۆمەڵاتییەکان لە یاسای فەرمی فراوانترن، باوەکۆمەڵاتییەکان سنووری وڵاتان بە ئاسانی بڕیوە و لە ژیانی ئاسایی رۆژانەماندا بەشێوەیەکی بەرچاو بەکاردەهێنرێن، بە مەبەستی رێکخستن و گونجاندنی ژیانی تاکەکان لە نێو کۆمەڵدا.

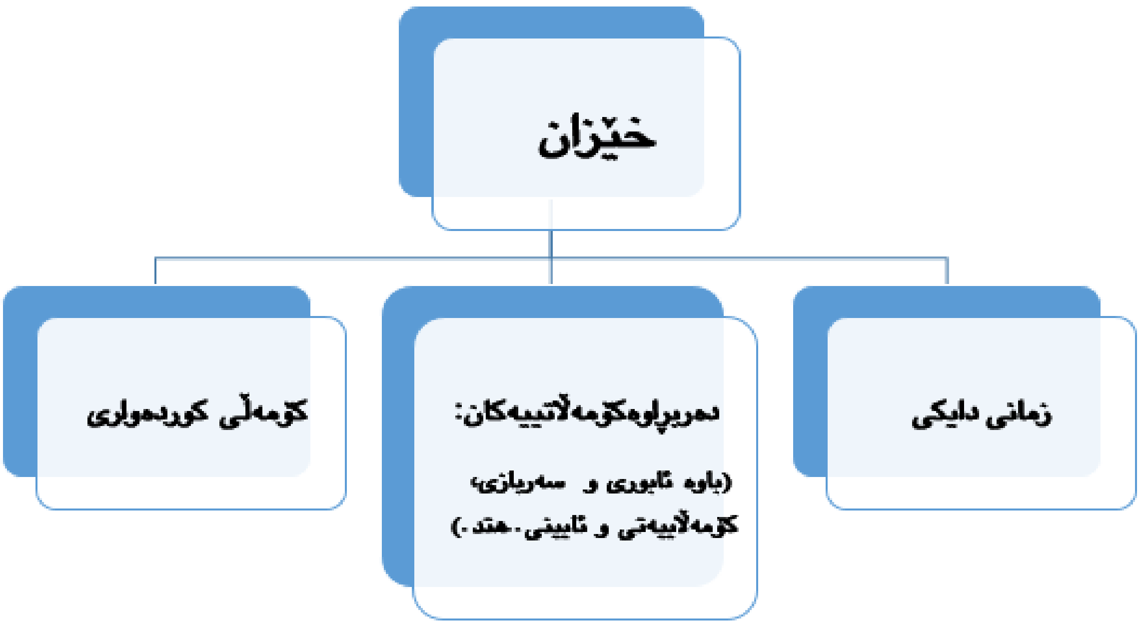

هێڵکاری (١): دروستبوونی دەربڕاوەکۆمەڵاتییەکان و جۆرەکانی پەیوەست بەزمانی کوردییەوە

وەك لـە هێڵكاریـی ژمـارە (١) دا، خراوەتـەڕوو، دوای ئـەوەی خێزانـەكان فراوانتربـوون و بـوون بـە كۆمەڵێكـی گەورەتـر و لـە چەندیـن خێـزان پێكهاتـوون، زمانـی هاوبەشـی ئـەو كۆمەڵەیـش بـە (زمانـی دایكـی) ناوبـراوە و زمانـی دایكیـش هەمـوو بـاوە كۆمەڵایەتییەكانـی تێدایـە، لەنێـو بـاوە كۆمەڵاتییەكانیشـدا جـۆری تێدایـە، بـۆ نموونـە بـاوی ئابـوری، سـەربازی، كۆمەڵایەتـی و بـاوی ئایینی...تـاد، هەیـە، لێـرەوە ئـەم هێڵكارییەیـش وەك وەچـە تیۆریـەك بەكاردەهێنیـن بۆئـەوەی هەندێـک لـە بـاوە كۆمەڵایەتییـەكان لـە زمانـی كوردیـدا بخەینـەڕوو.

٢.٢.١ باوە کۆمەڵەیەتییەکان – ئایینی (ئیسلام)

لـە مزگەوتـدا بـاوە كۆمەڵایەتییـە ئایینییـەكان چالاكـن، چونكـە لـە سـنووری یـەک کۆمەڵـی دیاریكـراودا نامێنێتـەوە و چەندیـن كۆمەڵـی جیـاواز دەبڕێـت، بـۆ نموونـە لـە وڵاتێكـی وەک بەریتانیـادا كـە چەندیـن كۆمەڵـی جیـاوازی تێدایـە، بـەڵام تاكـی هـەر یـەک لـەو كۆمەڵـە جیاوازانـە هەمـان بـاوە كۆمەڵایەتییـە ئایینییەكـە بەكاردێنـن، كاتێـک هـەر تاكێكیـان سـەردانی مزگـەوت دەكات:

٢. گفتوگۆ لەنێو مزگەوت

ا. سەلام و عەلەیک

ب. عەلەیکم و سەلام، وە ڕەحمەتوڵڵا وە بەرەکاتەهوو.

وەک لـە ئـەم نموونەیـەدا دەبینیـن گفتوگـۆی هـەر تاكێكیـان كـە لـە کۆمەڵـی جیـاوازن؛ یـەک بـاوە. ئـەم بـاوەش بەهـۆی ئایینـەوە خـۆی لـە نـاو ڕەگـی دەروونـی هـەر تاكێكـدا داكوتیـوە و پەیوەندییـە كۆمەڵایەتییەكانیـان لـە ڕوانگـەی ئایینـەوە پـێ ڕاییدەكـەن.

٢.٢.١.١ دەربڕاوی قوربان لە جەژنی قورباندا:

ئەم دەربڕاوەکۆمەڵایەتییە لە گفتوگۆ کۆمەڵایەتییەکاندا پشکنینی واتای بۆ دەکەین:

٣. گفتوگۆی باوە ئایینییەکان

ا. فەرهاد: جەژنی قوربانت پیرۆزبێت.

ب. شیرین: جەژنی قوربان لەئێوەیش پیرۆزبێت.

كاتێـك تەماشـای گفتوگـۆی (٣) دەكەیـن، باوێكـی كۆمەڵایەتیـی ئایینییـە، دەربـراوی «جەژنـی قوربـان» بەكارهاتـووە، لـە فرێزێـک پێكهاتـووە بـە ئـەم شـێوەیە:

جـەژن: باوێكـی ئایینیـە، قوربانـی: لـە دوو وشـە پێكهاتـوون، (قـورب + ان + ی) وشـەی یەكـەم، لـە زمانـی عەرەبیشـدا هەیـە، كـە بەواتـای نزیكـی دێـت، پاشـگری (- ی) ئەبسـتراكتی وەرگرتـووە، كـە لەنێـو كۆمەڵـدا بـە واتـای ئایینییەكـەی سـەربڕینی گیاندارێكـە كـە لـە ڕۆژی قوربانـدا سـەربڕاون، ئەمـە واتـا گشـتییەكەیەتی «زمانییەكـەی» كـە بـەكار هاتوون.

٢.٢.١.١.١ دەربڕاوی (قوربان) لە دەربڕاوە کۆمەڵایەتییەکاندا:

٤. گفتوگۆی باوەکۆمەڵایەتییەکان (پرسیار و وەڵامی دوو کەس)

ا. ئەم گوڵە مناڵی کێیە؟

ب. برازامە.

ا. ئەی قوربانی بم.

وشـەی(قوربان) واتـای ئاخاوتنەکـەی جیـاوازە لـە واتـا بنەڕەتیەکـەی، لێـرەدا دەربڕینـی خۆشەویسـتی و خۆبەختکردنە بـۆ خۆشەویسـتی منداڵەکـە، زۆر کات نزیکـی کەسـوکاری منداڵەکـەش لـە قسـەکەرەکەوە کاریگـەری لەسـەر ئاخاوتنەکان جێدەهێڵن.

٢.١.١.٢.٢دەربڕاوی (قوربان) لە هەواڵنامەی تەلەفیزۆنیدا:

٥. پێشکەشکردنی هەواڵ

ا. لە ڕووداوێکی هاتووچۆدا چوار قوربانی لێکەوتەوە.

لـە ڕسـتەی (٤ا،ب)دا، وشـەی قوربانـی، مەبەسـتی کەسـێك؛ یـان چەنـد کەسـێکە کـە بەهـۆی پێکدادانـی ئۆتۆمبێلەوە زیانیـان پێگەیشـتووە، بـەڵام زۆربـەی جـار ڕوونییـە، مەبەسـت لـە قوربانـی تەنیـا برینداربوونە، یـان گیانیان سـپاردووە، بـەڵام قوربانـی زیاتـر بـە واتـای گیانسـپاردن دێت.

زۆرجــار واتــای دەقــی ئایینــی لــە کۆمەڵــدا بــە تــەواوی ئاشــکرا نییــە، زۆربــەی کاتیــش واتــاکان دەمــاودەم گوازراونەتـەوە و واتـای بنەڕەتـی وشـەکەیش ناگوازرێنـەوە، وەك ئـەوەی لـە وشـەی (قوربانیـدا) بینیـمان کـە لێڵـێ واتایـی تێدایـە.

ئـەو واتایـەی لـە قوربانیـدا هەیـە، مـەرج نییـە لەنێـو زمانـی کۆمەڵـدا بەتـەوای درك کرابـن، چونکـە مەبەسـت لـە (قوربانـی) زیاتـر بـۆ ئەوەیـە لـە خـودا نزیکبینـەوە، وشـەی (قوربانیـش) بـە واتـای نزیکبوونـەوە دێـت، واتـا وردەکـەی (قوربانـی) ئەوەیـە مـرۆڤ ئـەو گیانـدارەی سـەریدەبڕێت پـارەی پێـدراوە، پارەیـش خۆشەویسـتە، بـە واتـای ئەوەیـە دەروونـی خـۆم و حـەز و خولیایـی خـۆم دەبەخشـم (سـەردەبڕم)، تەنیـا بـۆ ئـەوەی لـە خـودا نزیکبمـەوە، ئـەم واتایـەی بـە دەگمـەن لـە زمانـی کوردیـدا باسـکراون، بـەڵام لـە ڕێگـەی ئاخاوتنەکانـەوە زیاتـر ئـەم واتایـە خراوەتـەڕوو، بـە دیوێکـی تـردا زۆربـەی

کات وشـەکانی زمـان لـە ڕێگـەی ئاخاوتنـەوە لـە واتایەکەیـان باشـتر دەگەیـن، کاتێـك لـە نێـو باوەکۆمەڵایەتییەکانـدا بەکاردەهێنرێنـەوە، ئێسـتا لـە زمانـی کوردیـدا بـە هـۆی بەکارهێنانـی وشـەکە لـە باوەکۆمەڵایەتییەکانـدا واتاکـەی زۆر فراوانـتر بـووە، بەپێـی کاتیـش دەکرێـت واتـای تـر هەبێـت، قوربانـی ئـەم واتایانـەی لەنێـو کۆمەڵـی کوردەواریـدا(خۆبەختکــردن، خۆشەویســتی دەربریــن، لێکنزیکبوونــەوە لــە تــەك خــودا و مرۆڤـدا، زیانلێکەوتوانــی ئۆتۆمبیــل، (بریـنـدار، کۆچکـردوو..) هەیـە.

٣.١.١.٢.٢دەربڕاوی ‹‹قوربان›› لە پەندی پێشینانا:

لـە باوەکۆمەڵاتییەکانـەوە و لـە ئەنجامـی ئەزمـوون و ژیانـەوە و لـە ئەنجامـی ڕووداوەکان، کۆمەڵێـك دەربـڕاو سینەبەسـینە گوازراوەتـەوە، کـە دەربڕاوێکـە خـاوەن واتـای ڕاسـتی و جوانـی ئەزموونـی پێوەدیـارە، بـە پەنـدی پێشـنیان ناونـراوە.

ا.٦. ئاغا و نۆکەران لێك ڕاسبوونەوە + قوربان قوربانیش لەبیرچوونەوە.(ئەحمەدی بەهرامی:٢٠٠٥: ٢٨).

کاتێـك تەماشـای ئـەم پەنـدە دەکەیـن، قوربـان بـە واتـای ڕێـزی نێـوان ئاغـا و نۆکـەر، کـە پلەیەکـی کۆمەڵایەتییـە، وەك ڕێزێـك وشـەی «قوربـان» لـە لایـەن نۆکـەرەوە، بەرانبـەر گەورەکـەی بەکارهاتـووە، بـەڵام لـە کاتێکـدا نێوانیـان تێکدەچێـت، ڕێـز و بەکارهێنانـی وشـەی قوربانیـش نامێنێـت. لێـرەدا بـە واتـای ڕێزگرتنـی پیشـەیی و خاوەندارێتـی بەکارهاتـووە، لـە خـوارەوە بـۆ سـەرەوە، لـە شـیکردنەوەی نموونەکانـەوە بـە ئـەو ئەنجامـە گەیشـتین، کاتێـك وشـەکە

لـە ئاخاوتنـدا بەکاردەهێنرێـت، ئـەم واتایانـەی هەیـە:

ا. لە ڕووی ئایینییەوە: جەژنی قوربان، قوربانیکردن و سەربڕین، دەستکەوتنی چاکە و لە خودا نزیکبوونەوە.

ب. باوە کۆمەڵاتییەکان: خۆشەویستی دەربرین، ڕێزدەربڕین، مردن و برینداربوون.

پ. لە پەندی پێشینانداا: واتای ڕێزگرتنی بچووك لە گەورە دەگەیەنێت.

٣.٢.٢ باوە کۆمەڵایەتییەکان لە دەربڕاوی عەیبەدا (دەربڕاوە تابووەکان)

ئـەم وشـەی (عەیبە)یـە، ئاخاوتنـی کۆمەڵایەتییـە، زاراوە زانسـتییەکەی (تابـووە)، کـە زیاتـر بـۆ مەبەسـتی شـکۆ و شـاردنەوە بەکارهاتـووە؛ لـە زانسـتی زمانـدا و لـە بـواری زمانەوانیـدا بـە (تابـوو)* نـاسراوە، فرۆیدیـش باسـی ئـەم چەمکـەی کـردووە، بـڕوای وابـووە، ئـەم زاراوەیـە دوو واتـای ناکۆکـی لـە خۆیـدا کۆکردووەتـەوە، واتایـەك کـە پیرۆزکـرا و جەختکردنەوەیـە، واتـای دیکەشـی بریتییـە لـە ئـەوەی کـە واتـای مەترسـیدار، یاسـاغ و گڵاو ڕاز ئامێـزی هەیـە، بـەڵام لەنێـو کۆمەڵـدا بـە دەربـڕاوی (عەیبـە، عەیبداربـوون، حەیاچـوون) دەربـڕاون.

وەك دەبینیـن، لەنێـو کۆمەڵـدا بـۆ هەندێـك لـە ئەندامەکانـی لاشـەی مـرۆڤ چەنـد ناوێـك دانـراون، کـە گوتنیـان لەنێـو کۆمەڵـدا ئاسـانییە و کاتێـك دەگوترێـن، بـە ئاگاییـەوە، یـان بـە شـێوەیەکی زانسـتی، یـان بـە جـوان پۆشـییەوە وشـەیەك نزیـك لـە ئـەو وشـەوە بەکارهێـنراون، ئەمەیـش پێڕەوێکـی کۆمەڵایەتییـە و لـە کۆمەڵـدا بەکارهێـنراون، لـە زانسـتی زمانیشـدا (شـاخەوان جـەلال فـەرەج:٢١:٢٠١١)، بـە وردی کار لەسـەر ئـەم دەربڕاوانـە کـراوە و هۆکارەکـەی وەک لەسـەرەوە خرایـەڕوو بـۆ هـۆکاری مەبەسـتی (شـکۆ و شـاردنەوە) بەکارهێـنراون. ئـەم بـاوە کۆمەڵاییەتییـە، لـە کۆمەڵـەوە واتـا وەردەگـرن و بـە پێـی کۆمەڵیـش واتاکەیـان دەگۆڕدرێـن، لـە نەتەوەیەکـەوە بـۆ نەتەوەیەکـی تـر، هاوبەشـی و جیاوازییـان هەیـە، ئـەو شـتەی دوێنـێ تابـوو (عەیبـە) بـووە، ئەمـڕۆ ئاسـاییە و خۆپارێزییـە، تەندروسـتییە، ئەوشـتەی دوێنـی عەیبەبـوو، ئەمـڕۆ مافـی تایبەتـی کەسـەکانە، بیـروڕای ئایینیـش کاریگـەری لەسـەر ئـەو دەربڕاوانـە هەبـووە. ئـەم بابەتانـە لـە ڕێگـەی گفتوگـۆ کۆمەڵاتییەکانـەوە خسـتەڕوویان بـۆ کـراون، ئایـا تابـووەکان (عەیبـەکان) کـە لـە زمانـدا هەیـە، هەتـا هەتایـە و هـەر بـە ئـەو شـێوە دەمێنێتـەوە، یـان پێوەنـدی بـە بارودۆخەکانـەوە هەیـە، بـەڵام ئـەوەی گرنگـە بگوترێـت، مـەرج نییـە هەمـوو تابـوو شـکاندنێک زیـان و عەیبەبێـت.

١.٣.٢.٢گفتوگۆی ڕۆژانەی باوە کۆمەڵایەتییەکان (تابوو) (گەنجێك و بەتەمەنێک)

١٧.ا. کوڕم مامت نەخۆشە، ڕۆشتی بۆ سەردانی؟

ب. نەوەڵا باوکە، کارم هەبوو بۆم نەکرا بڕۆم.

ا. بەخوا عەیبە ڕۆڵە. (لێرەدا سەردانی نەکردنی نەخۆش عەیبەیە)

لـە گفتوگـۆی ژمـارە (١٧، ب)دا، لەسـەرەوەدا خراوەتـەڕوو، وشـەی (عەیبـە) بەکارهاتـوون، بەرانبـەر پشتگوێخسـتنی سـەردانیکردنی نەخۆشـێک کـە باوێکـی کۆمەڵایەتـی و ئایینییـە، بـەڵام کاتێـك تەماشـای ئـەم بـاوە کۆمەڵایەتییـە لـە سـەردەمی ئەمـڕۆدا بکەیـن، بـە ئـەم شـێوەیە:

٢.٣.٢.٢ گفتوگۆی ڕۆژانەی سەردانیکردنی نەخۆشێك (تابووشکاندن - نافەرمی) (ساڵی ٢٠٢٠):

١٨.ا. کوڕم مامت نەخۆشە، ڕۆشتیت بۆ سەردانی؟

ب. نەوەڵا باوکە، ئێستا خۆت ئەزانی کاتی سەردان نەماوە، (عەیبەیە) سەردانیکردن.

ا. وایە کورم، ئەم ڤایرۆسە (کۆڤید١٩) هەمووشتێکی گۆڕیوە.

کاتێـك تەماشـای گفتوگـۆی ژمـارە (١٨، ب) دەکەیـن، هـەر ئـەو باوەکۆمەڵایەتییـەی گفتوگـۆی ژمـارە (١٧، ب) بـوون، بـەڵام بارودۆخـە تەندروسـتیی و کۆمەڵایەتییەکـە گـۆڕاون، ئـەوەی پێیدەگوترێـت (عەیبـە) نەمابـوو و بەڵکـو پێچەوانەبۆتـەوە، ئەمەیـش ئـەوە دەگەیەنێـت، زۆرجـار تـرس/ پارێـزگاری لـە خـود و تاکەکـەس، کاریگـەری زۆر هەیـە و زۆرێـك لـە بـاوە کۆمەڵایەتییـەکان سـڕدەکات، یـان وردە وردە چالاکبوونـی بـەرە و کەمبوونـەوە بردۆتـەوە.(لێـرەدا ئـەم نەخۆششـییە (کۆڤیـد١٩) سـەردانیکردنی نەخۆشـی بۆنەیەکـی کۆمەڵایەتییـە، بـەڵام خەریکـە دەبێتـە یاسـاغی کۆمەڵایەتـی و وەك تابـووی لێدێـت بـە هـۆی ئـەم پەتـا کوشـندەوە).

٤.٢.٢ دەربڕاوە کۆمەڵایەتییەکان لە گفتوگۆی ڕۆژانەی (باوە ئابوورییەکان)دا:

٩ ا. ئەزانیت، کاکە حەمە، زۆر پیسکەیە.

ب. ئەزانم کاکە هەرکۆیدەکاتەوە و هەڵیدەگرێت، کەس سودی لێنابینێت.

ا. هاوڕامی پیسکەیە؟

ب. ئەریَ وەڵا هاوڕاتم.

ئـەم نموونانـەی ژمـارە (١٩، ب) ئـەوە دەگەیەنـن، لـە بـاوی کۆمەڵایەتییـە ئابوورییەکانـی کوردەواریـدا، کەسـێك هـەر کۆیبکاتـەوە و دواتـر خەریکـی ژمارەکردنـی بێـت، بـە باوێکـی خـراپ ناودەبرێـت، بـەڵام ئەگـەر ئـەم باوەکۆمەڵایەتییـە لـە وڵاتێکـی ڕۆژئاوایـدا بێـت مـەرج نییـە وابێـت.

٤.٢.٢.١ گفتوگۆی ڕۆژانەی باوە ئابوورییەکان (لە ڕۆژئاوا):

١٠. ا. ئەزانیی (جۆن) زۆر ئابوورییە، وایە؟

ب. ڕاستەدەکەن، هەر کۆیدەکاتەوە و لە بانك دایدەنێت (چاوپێکەوتنی تایبەت: زانا محەمەد، بەریتانیا: ٢٠٢٠).

لـە نمونـەی (١٠:ا، ب)دا، هەمـان باوەکۆمەڵایەتییەکەیـە، بـەڵام لـە وڵاتێکـی ڕۆژئاوایدایـە، لێـرەدا وەك باوێکـی کۆمەڵایەتـی بـاش دادەنرێـن و بەلایەنێکـی بەهێـزی کەسـایەتی دادەنرێـن، وەك هەرێمـی کوردسـتان نییـە، لێـرەوە دەتوانرێـت بگوترێـت: سـنووری بـاوە کۆمەڵایەتییـەکان و باوەئابوورییـەکان زۆرفراوانـە، بـەڵام مـەرج نییـە باوێـك لـە هـەردوولا وەك یەکـتری لەلایـەن کۆمەڵـەوە تەماشـابکرێنەوە.

٤.٢.٢.٢ گفتوگۆی ڕۆژانەی دەربڕاوە کۆمەڵاتییەکان لە وشەی ‹‹سوودخۆر››دا (کوردستان):

١١.ا. ئەزانی سوارەی لای خۆمان (سوودخۆرە)؟

ب. بە ڕاستتە؟

ا. بەڵێ بە ڕاستمە، ئەو ڕۆژە کەسێك هات بۆ لای (سوود)ی، قەرزەکانی پێدایەوە.

ب. بەداخەوە سووخواردن تاوانە (شیاو نییە)، خۆ دەمدەکاتەوە، پردەمی لە ناوی خوایە.

ا. ئیتر وایلێهاتووە.

لـە بـاوی کۆمەڵایەتـی کـوردەواری، سـوودخواردن شـیاونییە، هـەر بـۆ ئـەم مەبەسـتە بانکـی ئایینـی لـە هەرێمـی کوردسـتان دانـراوە، ئەمەیـش کاریگـەری ئایینییـە بەسـەر دەربڕاوەکانـەوە، مـەرج نییـە تـا چەنـد سـاڵێکی دیکـە وابمێنێتـەوە.

٤.٢.٢.٣گفتوگۆی ڕۆژانەی باوەکۆمەڵاتییەکان لە وشەی ‹‹سوودخۆر››دا (ڕۆژئاوا):

١٢. ا. ئەم مانگە، پارەی سوودی (Usury) باش هاتە هەژمارەکەت؟

ب. بەڵی قازانجی زۆر زۆرم کردووە.

ا. بە ڕاستی لەم مامەڵەدا لێزان و زیرەکن.

ب. زۆر سوپاس.

کاتێك تەماشای گفتوگۆی ژمارە (١١ا، ب) و (١٢ا، ب) بکەین، باوە کۆمەڵایەتییەکانیان جیاوازە، واتای وشەکانیش لە ئاخاوتندا جیاوازە، ئەگەر چی لە زمان و فەرهەنگدا (سوودخۆر) لە زمان کوردی و ئینگلیزیدا (Usury) بەرانبەر یەکتری دێن و دەنووسرێن، بەڵام لە گفتوگۆی ڕۆژانەدا تارادەیەکی باش پێچەوانەی یەکترن، ئەمەیش ئەوە پیشاندەدات لە ڕێگەی گفتوگۆوە واتای باوەکۆمەڵاتییەکان/ دەربڕواوەکۆمەڵاتییەکان باشتر دەخرێتەڕوو، تا لە ڕێگەی زمانەوە (فەرهەنگەوە).

٥.٢.٢ گفتوگۆی دەربڕاوە کۆمەڵایەتییە – سەربازییەکان – شوێنەکە فەرمییە) (دەربڕاوی (گەورەم):

١٣: ا. گەورەم بەیانی باش (بە سڵاوی سەربازییەوە: بەقاچ کوتان بەزەوی و دەستبەرزکردنەوە بۆ لای سەر).

ب. سەرچاو، کارت چییە؟

ا. مۆڵەتم ئەوێت، بۆ بەیانی...

ب. بۆ بەیانی ناکرێت.

ا. زۆر سوپاس گەورەم (بە سڵاوی سەربازییەوە)

کاتێك تەماشای بەکارهێنانی وشەی (گەورەم) دەکەین، زۆر فەرمییە و ئەو کەسەی ئەمەی بۆ بەکارهێناوە خاوەنی پلە و هێزی سەربازییە، لە بواری ئایینیدا گەورەم زیاتر بۆ خودا بەکارهاتووە، ئەم دەربڕاوە وەك باوێکی کۆمەڵایەتی کوردی – سەربازییە، کە لەلایەن ئەفسەرانەوە بەکارهێنراوە، بۆنەیەکی فەرمییە و لە چێوەی یاسادا ڕێکخراوە، لەنێو باوەکۆمەڵایەتییە کوردییەکاندا (بازاڕ، ماڵان..) بە ئەم شێوەیە بە کارنایەت، بەڵکو بە کاردێت بۆ خۆشەویستی و زیاتر لە نێوان دووکەس، یان دووهاوڕێ کە زۆر لە یەکترییەوە نزیکبن بەکاردێن.

٦.٢.٢ گفتوگۆ لەسەر باوەکۆمەڵایەتییەکان- ڕامیارییەکان (دەربڕاوی (شەهید):

وشەی شەهید، لەنێو حوکمەتی هەرێمدا، ئەوانەی گرتووتەوە، کە گیانیان بۆ گەلی کورد بەخشیووە، لە کۆزانیاری کوردیدا بەناوهێنانی (شەهید) لاشەیەکی پڕخوێناوی دێتە بەرچاومان کە خۆیان بەکوشتنداوە/ شەهیدبوون لە بەرانبەر وڵاتە دراوسێیەکانمان...تاد، جەنگاون تا مردن، ئەم دەربڕاوە، لە بواری فەرمیشدا بەکارهێنراوە، بۆ نموونە:

١٤: ا. لە چی وەزارەتێکی؟

ب. لە وەزارەتی شەهیداندا فەرمانبەرم.

لە گفتوگۆی ژمارە (١٤) دا، دەبینین، وشەی (شەهید) یەك وەزارەتی بۆ تەرخانکراوە، لە چەند بەش پێکدێت، واتە ئەگەرچی وشەکە وشەیەکی عەرەبییە و لە عەرەبەکانەوە وەرمانگرتووە، بەڵام کتومت وەك زمانی عەرەبی واتاکانی بەکارناهێنین، چونکە لە زمانی عەرەبیدا سەرچاوەی واتای

وشەکە زیاتر ئایینییە و کۆمەڵایەتیشە، هاوکات لە زمانی کوردیشدا کۆمەڵایەتی و سیاسیشە، وشەیەکی چالاکە

و لـە زمانـی کوردیـدا زۆر دەبینرێتـەوە بـۆ نموونـە:

ا١٥. با پێکەوە، خولەکێك بۆ گیانی شەهیدان ڕابوەستین.

ب. شەهیدان نامرن، چاویان لێمانە.

پ. پێشمەرگەی قارەمان و ئازاو چەلەنگ، شەهید دەبن.

ئـەم ڕسـتانە (١٥:ا -پ)لەنێـو کۆبوونـەوە و بـاوە کۆمەڵایەتییەکانـدا بەکارهێـنراون، واتـای وشـەی (شـەهید)ی، بـە واتـای ئـەوەی کەسـێك (لـە جەنـگ، ڕووبەڕووبوونـەوە، تەقینـەوەی مین..تـاد) گیانـی سـپاردبێت و لەڕیـزی گـەل لەنێـو دەسـەڵاتی هەرێمـی کوردسـتاندا بێـت بـە (شـەهید) ناوبـراوە، ئەمـە واتـا باوەکەیەتـی، لـە ڕووی زمانـەوە، بـەڵام کاتێـك زیاتـر تیشـك دەخەینەسـەری و قوڵـتر لێدەڕوانیـن (شـەهید) ئەوانـەن، کـە بـە گیانـی خۆیـان شـاهیدیان لەسـەر ڕەوای دۆخێـك، یـان ڕووداوێـك داوە، واتـە ئەوەنـدە ئامانجەکەیـان گرنگبـووە، بەوشـە نەتوانـراوە بگوترێـت، یـان گوتویانـە گوێیـان لێنەگیـراوە، دواجـار گیانیـان سـپاردووە و بـە (شـەهید) ناویانـراوە و لـە لایـەن میللەتـەوە بـە شـکۆوە ناودەبرێـن. لێـرەدا واتـای زمانـی (شـەهید) مردنـە، بـەڵام واتـای ئاخاوتنـی زۆر بەهێزتـرە و فراوانـترە، ئـەو کاتـەی بـە زمـان ناتوانرێـت شـتێك بگوترێـت و گوێـی لێبگیرێـت، بـە سـپاردنی گیـان باسـی دەکرێـت، ئەمەیـش جیـاوازی واتـای زمـان و واتـای ئاخاوتنـی وشـەکە بـوو، کـە واتایـی ئاخاوتنەکـەی قوڵـتر و بـە هێزتربـووە، لـە ئـەو واتایـەی لەنێـو کۆمەڵـدا درککـراوە. (چاوپێکەوتنـی تایبـەت: عەبـدوڵا عەبدولعەزیـز نێرگسـەجاڕی: ٢٠٢٠، سـلێمانی)

٧.٢.٢گفتوگۆی باوە کۆمەڵایەتییەکان لە کردەی چاکوچۆنیدا:

لـە ژیانـی ڕۆژانـەی ئێمـەدا، هـەر لـە خێزانـەوە تـا دەگاتـە کۆمەڵـگە؛ چاکـو چۆنـی بەکاردێنیـن، وەک سـەرەتایەک بـۆ گفتوگـۆ و ئاخاوتـن و بەجێهێنانـی پەیوەندییـە کۆمەڵایەتییـەکان. چاکوچۆنیـش خـۆی لـە کۆمەڵێـک دەربـڕاوی کۆمەڵایەتیـدا دەبینێتـەوە؛ کـە لـە ژیانـی ڕۆژانەمانـدا بەکاریاندەهێنیـن. هـەر لەبـەر ئەوەیـە دەبینیـن ((ئـەم دەربڕینانـە پەیوەنـدی دوور و قووڵیـان بـە مێـژووی نەتـەوە و تێڕوانینـی کۆمەڵـگە بـۆ پەیوەندییـە کۆمەڵایەتییەکانـەوە هەیـە و ڕەنگدانەوەیەکـی ڕوونـی پەیوەندییـە کۆمەڵایەتییەکانـن)). (قەیـس کاکل: ٢٠١٤: ٨٧). ئەگـەر تەماشـەی کۆمەڵـی کـوردەواری بکەیـن، دەبینیـن ئـەم دەربـڕاوە کۆمەڵایەتییانـەی کـە لـە چاکوچۆنیـدا بەکاردێـن؛ وەک لایەنێکـی بەهێزکردنـی پەیوەندییـە کۆمەڵایەتییـەکان بەکاردێـن و تێیـدا ڕەچـاوی دەروونـی تـاک بەپێـی شـوێن و کارەکـەی کـراوە و ئەرکـە کۆمەڵایەتییەکانـی تـاک تـەواودەکات. هەروەهـا دەبێـت ئـەوەش بزانیـن ئـەم دەربـڕاوی چاکوچۆنیانـە لـە کۆمەڵگەیەکـەوە بـۆ کۆمەڵگەیەکـی دیکـە جیـاوازن و ئـەم دەربڕاونـە خۆیـان لەسـەر بنەماکانـی پەیوەندییـە کۆمەڵایەتییەکانـی کۆمەڵگەیەکـدا بنیاتدەنێـن؛ کـە تاکەکانـی ئـەو کۆمەڵەیـە لەسـەری ڕێکدەکـەون. ئـەم دەربڕاوانـەی کـە بـۆ ئـەم مەبەسـتە بەکاردێـن، دەبنـە کلیلـی کردنـەوەی سـەرەتای بەیەکگەیشـتن یـان لـە یەکـتر دابـڕان. بۆیـە دەتوانیـن بڵێیـن ئـەم دەربڕاوانـە دەبنـە کلیلـی دەرگای گفتوگـۆ یـان دروسـتکردنەوەی پەیوەندییـە کۆمەڵایەتییـەکان. (قەیـس کاکل: ٢٠١٤: ٨٦). هەروەهـا ئـەم دەربڕاوانـە بەپێـی شـوێن و دەوروبەرەکـە بەشـێوەی نافەرمـی لـەو چێوەیەدا بەکاردێـن؛ وەک: کاتێـک تـۆ بـەلای شـوانێکی مێگەلـە مەڕێکـدا تێدەپەڕیـت، ناتوانیـت بڵێیـت (چۆنـی؟ باشـی؟ یـان سـەلاموعەلەیک)؛ چونکـە ئەوکاتـە گـەر ئەمانـە بەکاربهێنیـت دەبێتـە لادان لـە ئـەو دەربـڕاوەی کـە کۆمەڵـگەی کوردی (ناوچەیـەی پشـدەر) بـۆ شـوانێک لەسـەری ڕێککەوتـن؛ ئەویـش بـەم شـێوەیەیە:

١٦.ا. بە دەوڵەت(***) بای، مام شوان؟

ب. مام شوان: دەوڵەتی خوات لەگەڵ بەخێربێت.

ئـەم ڕسـتانە (١٦.ا.ب) ئـەو دەربڕاوانانـەن کـە کەسـێک بـەلای شـوانی مێگەلـە مەڕێکـدا تێدەپەڕێـت و دەیەوێـت سـڵاو یـان گفتوگـۆی لەگـەڵ بـکات. ئـەم دەربڕاوانـە دەبنـە کلیلـی کردنـەوەی دەرگای گفتوگـۆ لەنێـوان هـەردوو لادا. خـۆ ئەگـەر بێـت و ئـەم دەربـڕاوە بەکارنەهێنێـت؛ بێگومـان کاکـی شـوان زۆر لـە دڵـی گـران دەبێـت، تەنانـەت بـە دەموچاوێکـی گـرژەوە مـۆڕەت لێـدەکات. لێـرەوە لەسـەرمان پێویسـتە و وا چوانـترە ئـەم دەربـڕاوە کۆمەڵایەتییانـە باشـتر بناسـین و بزانیـن لـە کـوێ و کام دەربـڕاوە بـاوە لـە ڕووی کۆمەڵایەتییـەوە؟. بـۆ زیاتـر تێگەیشـتن بـا لـەو نموونەیـەش وردبینـەوە، کاتێـک کەسـێک بـەلای پارچەیـەک زەوی گەنمـی زەرددا تێدەپەڕێـت و دەبینێـت، پاڵـەکان بـە داس خەریکـی دروێنـەن. تـۆ لەسـەرت پێویسـتە بـۆ کلیلـی گفتوگـۆ ئـەم دەربـڕاوە تایبەتـە بەکاربهێنێـت:

١٧.ا. خوا قوەتوێودا؟

ب. قوەتی خوات لەگەڵ بەخێرێت.

تـۆ لـەم شـوێنەدا بـۆ دروسـتکردنی پەیوەنـدی کۆمەڵایەتـی ناتوانـی بڵێیـت؛ چۆنـن؟ چاکـن؟ خـۆ ئەگـەر وابڵێیـت، بێگومـان گەردێکـت لـە دڵـی پاڵەکانـدا دروسـتکردووە و ئەگـەری هەیـە بەچاوێکـی گرژومۆنـەوە تەماشـات بدەکاتـەوە، چونکـە تـۆ هەسـتاویت باوەکۆمەڵایەتییەکـەت تێکـداوە. کەواتـە ئـەم دەربڕاوانـەی کـە بـۆ چاکوچۆنـی پەیوەندییـە کۆمەڵایەتییـەکان بـاون، گرنگییەکـی لـە ڕادەبەریـان هەیـە بـۆ دروسـتکردن تۆکمەکـردن و پێشخسـتنی پەیوەندییـە کۆمەڵایەتییـەکان، هـاوکات خـودی چاکوچۆنـی بەدیوێکـت تـردا فـۆ بەرانبـەر ئـەوە دەگەیەنێـت کـە هیـچ زیانێکـت بـۆ بەرانبەرەکـەت نییـە، بـە پێـی شـوێن و زار و شـێوەزاری کەسـەکان دەربڕاوەکانـش دەگۆڕێـن.

ئەنجامەکان

دوای شـیکردنەوەی دەربـڕاوەکان لـە گفتۆگـۆ کۆمەڵایەتییەکانـدا، لـە بەشـی یەکەم و بەشـی دووەمـی توێژینەوەکەدا بە ئـەم ئەنجامە زانسـتیانە گەیشـتووین:

١.زمـان و ئاخاوتـن، بـە ئاسـانی لـە ڕووی تیـۆری زانسـتی زمانـەوە، جیاکراوەتـەوە، لێـرەوە بـە ئـەو ئەنجامـە گەیشـتووین، ئاخاوتـن دەورێکـی کاریگـەری هەیـە، لـە فراوانبوونـی واتـا و بەردەوامبوونـی چالاکـی و بـە بەرهەمـی لـە زمانـدا، ئەویـش کاتێکـە کـە زمـان لـە ئاخاوتنـی باوەکۆمەڵایەتییەکانـدا بەکاربهێنینـەوە.

٢. باوەکۆمەڵایەتییـەکان لـە زمانـی کوردیـدا (دەربـڕاوەکان)، هەموویـان پاڵنەرێکـی دەروونـی لـە پشـتیانەوەیە، کـە زۆر جـار دۆخـی کۆمەڵایەتییـن، یـان ئایینیـن، یـان ئابوورییـن، یـان سـەربازین...تاد، کـە دەکرێـت بـە توێژینـەوەی تایبەتـی لـە ڕووی دەروونیشـەوە لێبیکۆڵرێتـەوە.

٢. باوەکۆمەڵایەتییـەکان لـە زمانـی کوردیـدا (دەربـڕاوەکان)، زۆربـەی هـەرە زۆری کاریگـەری ئایینییـان بەسـەرەوە دیـارە، بـەڵام باوێـك بـۆ باوێکـی دیکـە جیـاوازە، بۆ نموونـە بـاوە سـەربازییەکان کەمـتر کاریگـەری ئایینیان بەسـەرەوەیە، تابـووی باوەکۆمەڵاتییـەکان، بـە پێـی کات و سـەردەم گۆڕانیـان بەسـەردا دێـت و وردە وردە تابـووەکان بـەرەو شـکاندن دەچـن و تابـووی نوێتریـش پەیدابـوون.

٣. ئاخاوتـن واتـای وشـەکانی زمـان زیاتـر فـراوان دەکات، زۆرجـار ئاخاوتنـی دوو وڵاتـی جیـاواز، واتـای جیـاواز و پێچەوانەمـان پێـدەدات، لەسـەر یـەك دەربـڕاوی کۆمەڵایەتـی بـۆ نمونـە وەك دەربـڕاوی سـووخواردن.

٤. دەربڕاوەکانی زمان، تەنیا لە ڕێگەی بە کارهێنانی لە ئاخاوتندا دەتوانرێت واتا جیاوازییەکانی بەپێی شوێنی بە کارهێنانی بخرێنەڕوو، بۆ نموونە بەپێی توێژینەوە، واتای تری دەربراوی (قوربان، شەهید، سووخۆر، سەردانی نەخۆش...تاد) خراوەتەروو.

٥. دەربراوەکۆمەڵاتییەکان بە پێی ناوچەی جوگرافی لە شێوەی وشە و واتای وشەدا دەگۆڕێن. واتە ئاخاوتنی جیاواز لە شێوەزارەکاندا هۆکارە بۆ ئەوەی واتای وشەکانیش گۆرانکاریان تێدابێت.

پەراوێزەکان

*. تابۆ/ تابوو(Taboo)، لە ئەم لێکۆڵینەوەدا، مەبەست سەرجەم ئەو دەربڕینانەیە، کە دەربڕینایان بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ و ڕاشکاوانە، لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە شیاو نییە، هەندێك لە دەربڕاوە فۆڕمە زمانییەکان وشەی فەرهەنگین و واتای نەشیاویان هەیە، هەندێکی تریشیان لە پێوەندی واتای نێوان زیاتر لەوشەیەك دروستدەبن، لە کۆمەڵیشدا زمان پێوەری تاکە و تاکیش لە چێوەی کۆمەڵدا زمان بەکاردەهێنێت، هەندێك دەربڕین و هەندێك ئاخاوتن و هەندێك ڕەتکردنەوە لە کۆمەڵدا شیاو نییە و ئاسان نییە، تابووەکانیش هەندێك لایەنی جەستەی مرۆڤ دەگرنەوە، ئەوی تریش باوەکۆمەڵاتییەکانن، کە ئەو باوانەن کە کۆمەڵ ڕەزامەندە لەسەریان و تاك پابەندە پێیانەوە، ڕەتدکردنەوەی جۆرێکە لە شکاندنی تابووی کۆمەڵایەتی..تاد بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

**. بوشرا کەسنەزانی (٢٠١٩) ئەم زانیارییەی لە کتێبی زیگمۆند فرۆید (٢٠٠٥: ٥٧)، تەوتەم و تابوو، چاپی یەکەم، چاپوو پەخشی ڕێنما، وەرگرتووە، دواتر شیکردنەوەی بۆ کلتوری کوردی و تابوو لەنێو کۆمەڵی کردووە، تابوو لای کورد بە واتای ترسی پیرۆز دێت...تاد.

***. ئاشکرایە، لە گفتوگۆ کۆمەڵایەتیەکاندا نەریتی بەرکارهێنانی (وشە و ڕستە) بەکارهێنان، لە شوێنە جیاوازەکاندا دەگۆڕێت، لێرەدا وشەی (دەوڵەت) لە ناوچەی پشتدەر زیاتر بە کار دێت، بە واتای: سەروەت و سامان و گوزران باشبوون و دەوڵەمەندی هاتووە، کاتێك بەلای جوتیارێکدا بدەیت، دەربراوەکان و ڕستەکانیش جیاوازن، ئەم جیاوازەیش بەپێی جیاوازی شوێن و ناوچە کوردییەکان گۆرانی بەسەردا هاتووە، ئەگەر توێژینەوەی تێدا بکەین دەوڵەمەندی زمانی کوردیمان لە گفتوگۆ کۆمەڵایەتییەکاندا زیاتر بۆ دەرکەوێت. وەک دەبینین گفتوگۆ کۆمەڵایەتییەکان لە شوێنە جیاوازەکاندا واتای وشەکان فراوان دەکات، یان گۆرانی لە واتای وشەکاندا دەکات.

سەرچاوەکان

ا. کتێبی کوردی

ئارام قادر (٢٠١٠) شرۆڤەی لۆجیکی بۆ زمان، چاپی یەکەم، چاپخانەی موکریانی، ژمارەی سپاردن (٤٩٥)، هەولێر.

ئەحمەدی بەهرامی (ژاکاو) (٢٠١٤)، فەرمووەدەی پیران و پەندی ژیران، چاپی یەکەم، زانکۆی کوردستان چاپیکردووە، سنە.

بەکر عومەر عەلی و شێرکۆ حەمە ئەمین (٢٠٠٦)، زار و شێوەزار، چاپی یەکەم، چاپخانەی چوارچرا، ژمارەی سپاردن (١٠٤٨)، سلێمانی.

بوشرا کەسنەزانی (٢٠١٩)، شیعری کلاسیکی کوردی و تابووشکێنی، چاپی یەکەم، چاپخانەی سەردەم، ژمارە (١٤٨٢)، لە بەڕێوبەرێتی کتێبخانە گشتییەکانی پێدراوە، سلێمانی.

جاناتان کالر(٢٠١٤)، فەردیناند دیسۆسێر، و: مستەفا غەفور، چاپی یەکەم، چاپخانەی موکریانی، هەولێر.
دارا حەمید محەمەد (٢٠١٤) هەندێك لایەن لە تیۆرییەکانی زمان، چاپی یەکەم، چاپخانەی گەنج.
دەروون عبدالرەحمن ساڵەح (٢٠١٢)، ئیکۆنۆمی لە ئاستەکانی زمانی کوردیدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، ژمارەی سپاردن (١٤٨)ی ساڵی (٢٠١٢) پێدراوە، هەولێر.
زگمۆید فرۆید، (٢٠٠٥) تەوتەم و تابۆ، و: رەزا مەنوچەری، چاپ و بەخشی رێنما، سلێمانی.
شەهاب شێخ تەیب تاهیر (٢٠١٢)، بنەما و پێکهاتەکانیی زاراوە لە زمانی کوردیدا چاپی یەکەم، چاپخانەی کەمال، ژمارەی سپاردن (١٩٥٠)ی ساڵی ٢٠١٢ی وەزارەتی رۆشنبیریی و لاوانی پێدراوە، سلێمانی.
محەمەدی مەحویی (٢٠٠١)، زمان و زانستی زمان، بەرگی یەککەم، چاپی یەکەم، ژمارەی سپاردن، (٩٣) ٢٠٠١، زنجیرە کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.
نوعمان نوقرە (٢٠١٦) ئاراستەکانی زمانەوانی نوێ (لە سۆسێرەوە تا چۆمسکی)، و: نەریمان خۆشناو، چاپی یەکەم، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر.

ب. نامەی زانکۆیی
بەهار زاهیر(٢٠٠٩)، زمان و یاساکۆمەڵایەتییەکان، نامەی ماجستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سەڵاحەدین، هەولێر.
زوبێر عەلی عارف (٢٠١٢)، ئیدیەم لە شێوەزاری هەورامیدا، نامەی ماستەر، کۆلێجی زمان، بەشی کوردی، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.
شاخەوان جەلال فەرەج(٢٠١١)، تابۆ وەک نموونەیەکی پەیوەندی نێوان زمان و کلتور، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.
کەلسوم خالید ئەحمەد: (٢٠١٦) تاوانی زمانی لە کۆمەڵگەی کوردیدا (دادگاکانی هەولێر بە نمونە)، نامەی ماستەر، کۆلێژی پەروەردەی بنەڕەتی، زانکۆی سەڵاحەددین، هەولێر.
مستەفا رەزا مستەفا (٢٠١٣)، ناوی ئەبستراکت و پێزی مۆرفیمە دارێژەکانی ناوی ئەبستراکت لە زمانی کوردیدا، نامەی ماجستێر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.
هێمن عەبدولحەمید شەمس (٢٠٠٦)، شێواز و دەربرین لە بۆنەکۆمەڵایەتییەکاندا، نامەی ماجستەر، کۆلێژی پەروەردە، زانکۆی کۆیە.
ت. سەرچاوە بە زمانی عەرەبی
١. سەعید الغانمی (:١٩٨٩: ١٥)، المعني و الکلمات، الموسوعة الصغيرة (٣١٦)، وزارة الثقافة و الاعلام، بغداد.
٢. عبدالباقی البکری و زهير بشير،(٢٠١٧) المدخل الدراسه القانون، شرکه العاتک – القاهره.
س. گۆڤاری زانستی:
١. . قەیس کاکل تۆفیق (٢٠١٤)، چەند لایەنێک لە کردەی چاکوچۆنیدا، گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین، ژمارە (٢)، چاپخانەی بینایی، سلێمانی.
٢. هێمن عەبدولحەمید شەمس (٢٠١٨) پەیوەندی و کارلێکی زمان و بیر تابۆی سێکسی بە نمونە)، گۆڤاری زانکۆ بۆ زانستە مرۆڤاتییەکان، بەرگی (٢٢) ژمارە (٣).

ج. چاوپێکەوتنی تایبەت:

١. زانا محەمەد اوبوبەکر، ئاخێوەری کورد، ٢٠٢٠/٢/٢٠، بەریتانیا.

٢. عەبدوڵا عەبدولعەزیز کەریم نێرگسەجاری (بیرمەند) باوەکۆمەڵاتییەکان لە ڕووی ئاینی و کۆمەڵایەتییەوە، لە ٢٠٢٠/١/٢٠ گفتوگۆمان لە تەك كردووە، سلێمانی.

چ. پێگەی ئەلیکترۆنی:

١.. https://www.etymonline.com/search?q=Sympho

المستخلص

هذا البحث المعنون بـ (التعابير الاجتماعية في ميزان اللسانيات (المحادثات الاجتماعية نموذجا)، أحدى الموضوعات المهمة في مجال علم اللغة الاجتماعي الذي يعد فرعاً من فروع علم اللغة التطبيقي، و لقلّة الدراسات السابقة عن هذا الموضوع، إرتأينا الخوض في غماره بغية الوصول إلي أهداف مستجدة و واضحة أكثر ممّا سبق.

يشتمل البحث على فصلين، في الفصل الأول تحدثنا بإيجاز عن مراحل تاريخ علم اللغة، ثم تطرقنا للحديث عن نظرية علم اللغة و الكلام للعالم اللغوي فرديناند ديسوسير، كنظرية مستقلة و متطورة فاصلة بين حقلي اللغة والكلام، ثم تناولنا علاقة مصطلحات الأعراف الاجتماعية والقوانين الاجتماعية والقوانين الرسمية بتلك النظرية .

أمّا الفصل الثاني فقد خصّص لتحليل الأعراف الاجتماعية المشتملة على: الاعراف الاقتصادية، الاعراف العسكرية، الرسميات... الخ، في ضوء نظرية علم اللغة والكلام لفرديناند ديسوسير. ثم تحدثنا عن تفاصيل المنطوقات اللغوية في صورة محادثات اجتماعية لمدلولاتها، و في الوقت نفسه تحدثنا عن التباينات بين الاعراف الاجتماعية والقوانين الرسمية الخاصة باللغة الكوردية، وقد تطرقنا فيه الى مسألة (المحظور/ تابو -كسر المحظور) التي لم تحظ بأهمية بالغة في الدراسات السابقة عليها، مذيلا البحث بأهم النتائج التي توصلنا إليها و من أهمها: ان اللغة عبارة عن أسماء، والكلام يقوم بتوسيع دلالات تلك الاسماء في ضوء المحادثات الكلامية.

Social Expressions in the Balance of Linguistics - Social Conversation for Example

Abstract

This research entitled (Social Expressions in the Balance of Linguistics -Social conversation for example), is one of the important topics in the field of social linguistics which is a branch of applied linguistics, and due to the lack of previous studies on this topic, we decided to go into it to reach goals New and clear than ever before.

The research includes two chapters, in the first chapter we talked briefly about the stages of the history of linguistics, then we discussed the theory of linguistics and speech for the linguistic world, Ferdinand Desucer, as an independent and sophisticated theory separating the fields of language and speech, then we dealt with the relationship of terms of social norms, social laws, and official laws That theory.

The second chapter is devoted to the analysis of social norms that include: economic norms, military norms, formalities ... etc, in the light of the theory of linguistics and speech of Ferdinand Desucer. Then we talked about the details of linguistic arguments in the form of social conversations of their implications, and at the same time we talked about the differences between social norms and the official laws of the Kurdish language, and we touched on the issue of (prohibited / taboo-breaking the taboo) that was not given great importance in previous studies on it, Indicating the research with the most important results that we reached and the most important of them: that the language names and speech extends the connotations of those names in light of the verbal conversations.